

УДК 316.614.5:316.4.063.314

В.М. Геєць, академік НАН України

Інститут економіки та прогнозування НАН України

ІНСТИТУТИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ ТА КРАЇНАХ ЄС: ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ТА КЛЮЧОВІ ВІДМІННОСТІ*

(Закінчення. Початок у № 2 ц. р.)

Розглядаються головні тенденції розвитку інститутів соціалізації в Україні та країнах ЄС. Показано успішний досвід європейської спільноти щодо виховання, освіти та становлення своїх громадян. Звернено увагу, що євроінтеграція насамперед має відбуватися не стільки в економічній і політичній сферах, скільки в соціальній, оскільки повага і безперечне визнання традицій, норм і правил кожної країни є основою сучасної демократії.

Ключові слова: соціалізація, інститути соціалізації (складові інституційної структури суспільства), українська ментальність, європейська ментальність, соціалізаційний вплив, соціокультурні норми.

Місце роботи (трудоий колектив)

У трудовому колективі людина розкриває й активізує свої креативні, духовні якості, тут формується її стійка спрямованість до самовдосконалення, гідного самовизначення й віднаходження сенсу буття, задовольняються основні потреби в спілкуванні, відбувається професійне та культурне вдосконалення та самоствердження.

У системі ціннісних орієнтацій населення України робота як життєва цінність набрала 3,1 бала за чотирибальною шкалою (у країнах ЄС – від 3,3 до 3,5 бала, а у Франції та Італії – 3,6 бала) [1]. Паростки ринкової культури та індивідуалізму уживаються у нас із колективізмом, "зрівнялівкою", солідарністю. У соціалізації людини в Україні роль трудового колективу значно менша, ніж у країнах ЄС. Хоча, обираючи місце роботи за одним

* Дослідження виконано при підтримці НАН України у рамках проекту "Росія і Україна у загальноєвропейському просторі: гармонізація інтересів і об'єднання зусиль" (№ 10-02-00761a/U) спільного конкурсу НАН України і Російського гуманітарного наукового фонду (РГНФ).

із чотирьох критеріїв (оклад, надійність, важливість, колектив), бажання працювати в приємному колективі виявили 7% українців (12% жителів Південної Європи, 14% у Старій Європі, 21% скандинавів [1]), в Україні все ж домінує інструментальний тип трудової мотивації, пов'язаний насамперед з оплатою праці.

У західній культурі переважає досяжний тип трудової мотивації, орієнтований на просування, ініціативність. Поширені більш персоналістські (а іноді й суто індивідуалістичні) орієнтації щодо соціальної та господарської організації суспільства. Трудовий колектив орієнтує людину на реалізацію власної ініціативи, кар'єру, просування службовими сходами, у ньому формуються такі важливі якості особистості, як потреби, інтереси, цінності та ціннісні орієнтації. У багатьох країнах ЄС культивується корпоративний дух фірми.

Водночас, за даними опитування 4600 офісних працівників країн ЄС, 9 із 10 зазначили, що бажали б працювати віддалено, а 73% вказали, що гнучкість робочого графіка та можливість працювати віддалено є головними чинниками при виборі роботи [2].

ЗМІ

Слугуючи важливим джерелом інформації, ЗМІ сприяють засвоєнню певних соціальних норм і формуванню ціннісних орієнтацій у політичній, економічній та інших сферах життя, за допомогою професійно побудованої пропаганди можуть значним чином впливати на формування суспільної думки.

Для успішного функціонування ЗМІ як інституту соціалізації необхідно, щоб населення достатньо довіряло мас-медіа, широко послуговуючись ними як джерелом інформації.

Згідно з дослідженням WVS [1], повну або переважну довіру до преси висловлюють 47% українців (середній рівень довіри – 2,4 бала¹) проти 32,3% мешканців Європи (2,2 бала). Повну або переважну довіру до ТБ висловили 53% респондентів-українців (середній рівень довіри – 2,5 бала проти 37,5% серед респондентів із Європи (2,3 бала). При цьому слід врахувати, що населення певним чином упереджене щодо незалежності ЗМІ, вважаючи, що значна частина їх підпорядкована інтересам і цілям власників. Частина недержавного сектору, наприклад, у телерадіоінформаційному просторі перевищує 96% [3].

79,9% європейців і 66,2% українців використовують як джерело інформації щоденні газети; відповідно 95,6 і 92,9% – випуски новин на радіо і ТБ; 53,2 і 37,0% – друковані видання, а 68,3 і 54,1% – аналітичні огляди на радіо і ТБ.

¹ За чотирибальною шкалою: від 1 (зовсім не довіряю) до 4 (повністю довіряю).

Інтернет, соціальні мережі

Інтернет є як зручним джерелом інформації й засобом для обміну нею між користувачами, так і потужним засобом комунікації, що надає різноманітні можливості для спілкування. Зважаючи на значне його поширення, зростання кількості користувачів, підвищення якості послуг, швидкість доступу до мережі та мобільність (за рахунок використання мобільних телефонів, КПК та інших мобільних пристроїв), Інтернет відіграє дедалі більшу роль у процесі соціалізації, особливо молоді.

Соціальні мережі дозволяють відновлювати втрачені зв'язки, розширювати та зміцнювати наявні.

Порівняно із західними країнами роль інтернет-комунікацій у соціалізації особи на всіх етапах її становлення в Україні менша, насамперед через значно меншу частку користувачів серед населення, повільніші темпи поширення, обмеженість доступу до мережі залежно від місця проживання (зокрема для жителів сільської місцевості), рівня доходів, освіти, сфери зайнятості, віку населення тощо. Відповідно й менш поширене користування соціальними мережами. У західних країнах інтернет-комунікації слугують інструментом інтеграції до світового суспільного простору, сприяють процесам глобалізації.

У 2009 р. кількість українських користувачів Інтернету становила 33% від чисельності населення, середня ж кількість користувачів у країнах Європи² – 73,12% [4]. Згідно із дослідженням ESS [5], із 2005-го по 2009 р. частка українських респондентів, які не мали доступу до Інтернету, знизилася на 31,68%, а європейських (не враховуючи Андорру та Італію) – на 43%. У середньому 67,43% інтернет-користувачів у європейських країнах послуговуються соціальними мережами, в Україні ж таких лише 40% [6, 7].

Заслуговує на особливу увагу те, що в європейців при більшій порівняно з українцями частці активних користувачів Всесвітньої мережі значно вища активність середніх і старших вікових груп [1]. Так, у віковій групі 35–44 роки активних користувачів-європейців³ нараховується 64% проти 9,2% серед українців; у віковій групі 45–54 роки відповідно 65% проти 5,5%; у віковій групі 55–64 роки – 39,2% проти 2,0%; у віковій групі старших за 65 років – 17,9% проти 1,5%.

Місцеві громади

Історія місцевого самоврядування сягає в глиб віків: Магдебурзьке право, управління в містах існувало й у феодальних державах. Модель місцевого самоврядування давніша, ніж парламентська модель, вона викристалізовувалася протягом століть, і її вінцем стала Європейська хартія. Саме на рівні

² Андорра, Франція, Німеччина, Швейцарія, Англія, Фінляндія, Нідерланди, Норвегія, Швеція, Італія, Іспанія.

³ Під активним користувачем тут розуміється респондент, який ствердно відповів на запитання: "Чи користувалися Ви Інтернетом, щоб отримати інформацію протягом останнього тижня?".

такого демократичного інституту, як місцеві громади, формується значна частина традицій і навичок, необхідних і для розбудови державності, і для вирішення проблем соціалізації громадян.

Організація повсякденного життя громадян починається насамперед на місцевому рівні. З центру не розгледіти, чи вивозиться з дворів сміття, чи є де гратися або займатися спортом дітям і чи вчасно ми отримуємо медичну допомогу. Для вирішення цих і багатьох інших проблем необхідний високий ступінь залучення громадян до громадських структур на місцевому рівні, що сприятиме їхній соціалізації шляхом участі: у виборах органів місцевого самоврядування, у громадському контролі за діяльністю виконавчих органів; в обговоренні проектів найважливіших рішень місцевого рівня, зокрема бюджету; у внесенні пропозицій до програм соціально-економічного розвитку; у заходах щодо соціально-економічного розвитку території місцевої громади.

За радянських часів суть місцевого самоврядування в українському суспільстві знівельовалася, і сьогодні відчувається брак навичок комунікації між людьми на місцевому рівні, що уповільнює місцевий розвиток і перехід українського суспільства до більш цивілізованої форми організації. Дуже часто сьогодні такі організації виникають через кон'юнктурні інтереси – певна частина їх функціонує лише під час виборів, задовольняючи потреби окремих політичних кіл або створюючи декому позитивний імідж, деяка частина створюється для відмивання грошей.

Нині в Україні на шляху розвитку руху самоорганізації населення та участі громадян в управлінні місцевими справами існують істотні перешкоди, зокрема: недосконале законодавство, нестача ресурсної бази в органів самоорганізації населення для реалізації ними власних повноважень, недооцінка органами та посадовими особами місцевого самоврядування ролі органів самоорганізації населення як партнерів у вирішенні соціальних проблем тощо.

Хоча форми участі громадян у вирішенні місцевих соціальних проблем певною мірою закріплені законодавчо, проте досвід показує, що члени місцевої громади не використовують свої можливості сповна і що практична реалізація прав громадян на участь у місцевому самоврядуванні можлива лише через громадські об'єднання і некомерційні недержавні організації інших типів. Усе це негативно впливає на становлення органів самоорганізації: на початок 2009 р. в країні лише близько тисячі таких структур було оформлено юридично (зареєстровано).

В Україні існують системні проблеми щодо впровадження Європейської хартії місцевого самоврядування. Поки що жодна політична сила не представила бачення української моделі місцевого самоврядування, всі реформи, які здійснюються владою, не враховують інтересів населення.

На Заході роль місцевих громад у соціалізації людини досить велика, розвинені традиції місцевого самоврядування, відповідні інститути є зрілими

і сприяють фізичному, духовному розвитку особистості, збереженню національної ідентичності у багатонаціональних суспільствах. Це потужний сектор громадянського суспільства.

Там надзвичайно поширені благодійні організації (їхня діяльність виходить за межі національних кордонів) тощо. Більшість із них волонтерські й не ставлять за мету отримання благ (матеріальних, іміджевих тощо). Спонсори часто прагнуть зберегти анонімність.

Важливими стають такі нові форми зайнятості, як сімейні підприємства та кооперативи, підприємства, створені благодійними організаціями. Програми зайнятості народжуються всередині громади (ініціативи самопомоги безробітних, проекти для частково зайнятих або тимчасово незайнятих). Нерідко місцеві органи влади, соціальна діяльність громади і громадські організації тісно пов'язані.

Існують різні моделі реалізації місцевого самоврядування, наприклад, польська, французька, німецька модель, кожна з яких має свою специфіку, залежить від менталітету населення, географії, масштабів і традицій політичного та економічного розвитку країни. Щоб створити певну модель місцевого самоврядування, насамперед потрібно провести адміністративно-територіальну реформу.

Громадські організації

Необхідно підкреслити, що громадські організації залучалися до процесу соціалізації не лише на етапі становлення та розвитку громадянського суспільства. Ще в доіндустріальний період наймані працівники або входили в цехи ремісників, або створювали свої об'єднання за зразком цехів, товариств та організацій взаємодопомоги і вдавалися до колективних дій, дуже подібних до нинішніх.

Нині діяльність неурядових організацій спрямована на поліпшення життя людей і сприяння процесу їх соціалізації і базується на принципах соціальної справедливості, правах людини, демократії та верховенства права.

Найважливішими соціальними функціями громадських організацій, пов'язаними з процесами соціалізації, є:

– вирішення наболілих соціально-економічних проблем як членів своїх організацій, так і суспільства загалом, при цьому серед основних напрямів діяльності громадських об'єднань нині виокремлюється вирішення проблем, пов'язаних із майновим розшаруванням: боротьба з бідністю; надання оперативної допомоги верствам населення, які її потребують; створення програм додаткової освіти, професійної перепідготовки та соціальної підтримки, спрямованих на поліпшення підготовки робочої сили; благодійницька діяльність;

- організація змістовного дозвілля, відпочинку членів своїх організацій;
- захист прав і свобод громадян, насамперед членів своїх організацій;

– формування ідеологічної основи громадянського суспільства: виховання почуття власної відповідальності за вирішення суспільних проблем, розуміння свого місця і ролі в процесах, що відбуваються в суспільстві та державі тощо;

– громадський контроль за діяльністю органів влади, недопущення неефективного державного управління та корупції.

Незважаючи на давні позитивні традиції, в сучасній Україні мережа громадських організацій недосконала. Слабка співпраця з органами влади, зокрема мізерне фінансування програм і заходів ГО, недолуге законодавство, дещо насторожене ставлення населення до громадських організацій як до "грантоїдів" перешкоджають їм посісти належне місце в системі соціалізації громадян.

На противагу цьому в країнах Європи недержавні або неурядові організації дедалі більше стають майже рівноправними партнерами державних структур у суспільному житті, отримують всезростаючу підтримку як з боку держави, так і громадян.

За даними моніторингу Українського центру економічних і політичних досліджень ім. О.Разумкова, 13,8% опитаних громадян вважають, що їхні інтереси в суспільних процесах насамперед мають представляти громадські організації. Політичним партіям віддають перевагу 26,4% опитаних, профспілкам – 13,5%, окремим політикам – 11,9%. А 41% респондентів вважають, що якщо люди мають спільні цілі і хочуть їх досягти, то для досягнення більшого ефекту їм необхідно створити громадську організацію або приєднатися до вже існуючої. Ще 21% опитаних переконані, що діяти спільно необхідно неформально (не реєструючи цю діяльність і не створюючи організацій). І лише 8% впевнені, що кожному слід діяти індивідуально.

В Україні з року в рік зростає кількість об'єднань громадян як із всеукраїнським і міжнародним статусом (за даними Держкомстату України, якщо на початок 1997 р. їх діяло 1006, то на початок 2001 р. – 1267, 2005 р. – 2069 і 2010 р. – 3108), так і з місцевим: якщо за станом на 1 січня 2005 р. було 47 920 місцевих громадських організацій та осередків всеукраїнських організацій, то на 1 січня 2010 р. – уже 71 850, або на 50% більше [8]. Щоправда, за цим показником Україна нині все ще суттєво відстає не лише від розвинених країн, але навіть від тих, які зовсім недавно також належали до соціалістичного табору. Необхідно врахувати ще й те, що, за експертними оцінками, активно й постійно діють лише 8–9% із зареєстрованих громадських організацій [9].

За даними моніторингу Інституту соціології НАН України, членами громадських організацій упродовж усіх років незалежності було лише 12–17% населення (у США – понад 70% громадян, 50% беруть активну участь у діяльності двох і більше асоціацій [10, с. 18]).

Точно вказати кількість громадських організацій, які надають соціальні послуги вразливим групам людей, неможливо, офіційна статистика такого

обліку не веде. Також в Україні не проводилося спеціальних досліджень щодо виявлення їх спроможності надавати соціальні послуги, кількості, видів і вартості таких послуг, клієнтів громадських організацій.

За даними дослідження "Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України на 2002–2010 роки", яке провів Творчий центр Каунтерпарт (ТЦК), активно діючі організації переймаються проблемами соціалізації громадян: так, у 2010 р. "захист інтересів та їх лобювання" обрали видом своєї діяльності 37% респондентів (у 2003 р. таких було 44%), "надання соціальних послуг" – 23 і 26%, "правову допомогу" – 18 і 20% [11].

Проте нинішня українська держава поки що не бачить в громадських організаціях реальних партнерів при вирішенні болючих суспільних проблем, лише 20% недержавних організацій, котрі вирішують соціальні проблеми [12], отримують фінансову підтримку від органів влади. Із року в рік у щорічних витратах громадських організацій частка коштів, виділених із державного бюджету, скорочується. Практично таку підтримку отримують одні й ті ж організації: об'єктивних процедур для визначення неурядових організацій, котрі можуть отримати державну підтримку, а також критеріїв оцінки ефективності такого механізму бюджетного фінансування в Україні не існує. Українське законодавство також не сприяє економічній діяльності громадських організацій.

В Україні ще не отримала такого значного поширення, як на Заході, робота з волонтерами. За даними міжнародного дослідження "The Gallup World Poll", протягом 2009 р. лише 14% опитаних українців згадали про певну волонтерську діяльність (Україна посіла 107 місце серед 110 країн, де проводилося це соціологічне дослідження) [13].

Європейська система, що передбачає розбудову структур громадянського суспільства, базується на засадах Загальної декларації прав людини, Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, Конвенції про захист прав і основних свобод людини, Європейської соціальної хартії та ряду інших міжнародних документів. У жовтні 2007 р. Комітет Міністрів Ради Європи ухвалив Рекомендацію державам-членам стосовно правового статусу неурядових організацій у Європі № CM/Rec(2007)14, де визначено основні засади та стандарти, на яких мають базуватися національні закони про діяльність організацій громадянського суспільства країн – членів Ради Європи. Як зазначає Рекомендація, термін "неурядові організації" означає "добровільні самоврядні об'єднання або організації, створені для реалізації некомерційних завдань їхніх засновників або членів"[14].

У процесі розвитку громадянського суспільства кількість громадських організацій активно зростає. З кінця ХХ ст. вони почали відігравати дедалі більшу роль у міжнародних відносинах: якщо на початку 50-х рр. минулого століття нараховувалося не більше 800 міжнародних неурядових організацій, то в 1990 р. їх діяло 6 тис., у 1996 р. – 26 тис., а в 2001 р. – уже 40 тис. [15, с. 3].

За даними Європейського соціального дослідження (опитування 2009 р.), в більшості розвинених країнах громадяни активно беруть участь у діяльності організацій і об'єднань, які не є політичними партіями чи рухами. Так, упродовж останнього перед проведенням дослідження року в них працювали: у Фінляндії – 34,1%, у Норвегії – 27,9%, у Швеції – 26,9%, у Німеччині – 25,8%, у Бельгії – 21,1% опитаних. З цього ряду дещо випадають лише Велика Британія (6,6%), Ізраїль (4,4%), Португалія (2,7%). Немає чим тут похвалитися і постсоціалістичним країнам Європи [5, с. 22].

У більшості країн світу уряди визнали, що недержавні організації здатні надавати соціальні послуги ефективніше за державні структури, оскільки краще розуміють потреби населення та швидше на них реагують.

Наприклад, у США, Великій Британії, Франції, Німеччині послуги неприбуткових недержавних організацій формують у середньому майже 10% ВВП [16].

Політичні організації

Починаючи з раннього дитинства і протягом життя людина безперервно набуває та втрачає ті чи інші політичні якості. Поняття "політична соціалізація" почали активно використовувати з кінця 50-х рр. XX ст. для характеристики політичного життя суспільства та формування політичних знань, норм і цінностей його громадян, включення людини в складну систему політичних відносин. Процес політичної соціалізації має на меті прищепити новим членам суспільства основні елементи політичної культури і свідомості, створити сприятливі умови для накопичення членами суспільства політичного досвіду, якого потребує політична діяльність, сприяти якісному перетворенню відповідних елементів політичної культури – необхідної умови суспільних змін.

Одними з головних суб'єктів політичної соціалізації є політичні партії. Партії продукують, комплектують та поповнюють еліти, кандидати на політичні посади готуються та відбираються на всіх рівнях партійної піраміди. Часто відбір кандидатів усередині партій – етап більш вирішальний, аніж подальші всенародні чи регіональні вибори. Таке характерне для всіх партійних систем, у тому числі й однопартійних. А в системах пропорційного представництва з партійними списками, що переважають у континентальній Європі, позиції кандидатів у виборчому списку практично визначають їхні шанси на виборах. Крім того, за допомогою партій відбувається політична соціалізація їхніх членів і прихильників, їх виховання та певна політико-ідеологічна ідентифікація, часто ці соціальні цінності та політичні уподобання передаються з покоління в покоління. Приміром, у Великій Британії та США значна частина виборчих округів понад століття зберігає свою прихильність до кандидатів однієї й тієї ж політичної партії.

Незважаючи на вражаюче щорічне кількісне зростання, політичні організації та політичні партії в Україні поки що не стали дієвим інструментом процесу політичної соціалізації, слабо впливають на формування політичної культури, консолідацію нації і виховання політичної еліти. На противагу цьому в західних країнах – незважаючи на те, що останнім часом в Європі авторитет партій дещо впав, – партійно-парламентський механізм у переважаючій більшості країн залишається досить гнучким та налагодженим.

Унаслідок недорозвиненості демократії реальна політична культура та політична соціалізація в Україні архаїзовані, недемократичного характеру. Особистість проходить шлях політичної соціалізації за зразком політичної системи соціалізму. В умовах, коли політична еліта завжди права і боротися з нею неможливо, особистість нівелюється, спостерігається низький рівень політичної активності, самосвідомості, критичності. Багато процесів політичної соціалізації перебувають у сфері тіньових відносин, характеризуються парадоксальністю. Поки що ж більшість політичних сил не відзначаються вихованням у своїх членів терпимості та вміння в разі поразки поважати демократичні правила гри, натомість вони культивують "полювання на відьом", переслідують інакомислячих, виховують підозріливість, фанатизм, формують "образ ворога".

Важливою передумовою здійснення успішної політичної соціалізації та формування громадянської свідомості населення має стати створення системи демократичної політичної освіти населення із залученням найбільш компетентної і демократично заангажованої частини наукової, педагогічної та управлінської інтелігенції – як при політичних організаціях, так і в країні в цілому. Така система вже існує в усіх демократичних державах.

За даними Європейського соціального дослідження, впродовж останнього часу рівень довіри до політичних партій в Україні падає: якщо у 2005 р. він становив 3,61 бала, у 2007 р. – 2,31, то у 2009 р. – 1,66 бала. За цим показником Україна опинилася на передостанньому місці із 28 країн, які брали участь у дослідженні. Для порівняння: в Данії цей показник становив 5,66 бала, у Нідерландах – 5,20, у Великій Британії – 3,63, у Німеччині – 3,49, у Франції – 3,37 [5, с. 17]. Щоправда, за показником участі в діяльності партійних організацій Україна перебуває в середині переліку країн Європи – 4,1% [5, с. 21].

Порівняно з громадськими організаціями структури політичних партій в Україні набагато розвиненіші та дієвіші. За даними Європейського соціального дослідження, населення тільки трьох із 25 задіяних у ньому країн упродовж останнього року більш активно порівняно з іншими громадськими організаціями брало участь в діяльності політичних партій, причому лише в Україні ця різниця була більш ніж у півтора рази вищою [5, с. 20]. І цей

процес поглиблюється: якщо на початку 2005 р. в країні було зареєстровано 104 політичні партії, на початок 2010 р. їх діяло 172, то на середину березня 2011 р. в Єдиному реєстрі громадських формувань Міністерства юстиції України їх значилося вже 186 [17].

Спотворене уявлення про місце і роль партійних організацій у процесі соціалізації нерідко спричинює зворотній ефект. Певна частина населення, зокрема студентства та пенсіонерів, уже звикла брати участь у політичних акціях тих чи інших політичних сил за певну зарплату. Отож, замість зростання їхньої політичної активності та культури відбувається загальна маргіналізація.

Останніми десятиліттями виявилися і певні слабкі сторони партійних організацій у західних країнах. Деякі з них, особливо масові, стали досить громіздкими структурами, виник суттєвий прошарок професійних партійних функціонерів, далеких від рядових членів. Дедалі частіше виборці сприймають партійну і партійно-парламентську політику як сферу, відірвану від живого життя, з умовною мовою, закулісними інтригами і не завжди виправданими претензіями виступати від імені громадян. Тому багато людей виявляють до партій слабкий інтерес, голосують за них час від часу і не через внутрішнє переконання, а виходячи швидше з тимчасових інтересів, електоральної політики.

Досить незначна частина громадян бере безпосередню участь в діяльності політичних партій: за даними згаданого вище Європейського соціального дослідження, впродовж останнього перед проведенням дослідження року в політичній партії або русі працювали 1–5% опитаних, винятком стали лише Кіпр, Норвегія та Румунія, де ця частка у 2009 р. становила відповідно 8,7%, 6,1 та 5,8% [5, с. 21]. Це ж дослідження свідчить, що членами політичних партій є незначна частина громадян: у більшості країн ця частка становить 5–6%, а то і 2–3% дорослого населення. Лише на Кіпрі, в Хорватії, Данії й Греції відсоток партійців становив відповідно 13,5%, 11,6, 8,9 та 7,5% [5, с. 28]. У країнах Європи середній бал довіри до політичних партій за шкалою від "0" (зовсім не довіряю) до "10" (повністю довіряю) переважно становив 3–4 бали і є одним із найнижчих в оцінках основних соціальних інститутів [5, с. 113–114].

Нині більшості країн Європи притаманна багатопартійність. Особливо велика кількість партій – у більшості постсоціалістичних країн. Наприклад, на початку нинішнього століття в Сербії з населенням усього 7,5 млн осіб було зареєстровано 326 партій, у Польщі – близько 130, в Словаччині – 111. Щоправда через специфіку становлення і функціонування багатопартійної системи партії тут досить слабо сприяють розвитку громадянського суспільства, процесам соціалізації, а інколи й протидіють їм через елітність, поверхневність, відсутність низових партійних організацій. Деякі партії є вождистськими, захищають інтереси лише певних кланів [18].

Релігійні організації

Релігія – один із найважливіших соціальних інститутів, де проповідується своя певна система цінностей, культивується поведінка, що відповідає релігійним нормам. Релігійну соціалізацію особистості варто розглядати згідно з двома науковими підходами: соціологічним і психологічним. У руслі соціологічного підходу релігійна соціалізація особистості є акумулюванням індивідом норм і цінностей тієї релігії, до якої він належить, наuczіння, входження в релігійне середовище, пристосування до нього, всотування спільних релігійних цінностей у процесі спілкування.

Індивід може брати участь у релігійних діях, визнавати біблійні канони й підлягати їм, відправляти релігійні культи відповідно до релігійної конфесії, до якої належить. Релігійна соціалізація – не односторонній акт, тому її результати не завжди очікувані, а наслідки залежать від багатьох чинників, які слід завчасно враховувати.

Релігія завжди була своєрідною духовно-моральною опорою суспільства, за її допомогою зберігалися й від покоління до покоління передавалися моральні норми і принципи, традиції, звичаї й обряди, національні свята. Релігія відповідала і продовжує давати відповіді на одвічні людські запитання, проникаючи до найпотаємніших куточків її буття, дбаючи про людські душі так, як цього не може зробити жодна світська інституція. Без релігійної свідомості принципи і норми громадянського суспільства в Україні ніколи не утвердяться, тому релігійні організації є важливою складовою процесу соціалізації.

Хоча останніми роками в Україні з'явилися ознаки міжконфесійної взаємодії за такими важливими напрямками, як охорона здоров'я, суспільна мораль, освіта, проте проблеми релігійної соціалізації особистості як чинника утвердження духовних цінностей громадянського суспільства – завдання для вчених, політиків, духовенства, релігійних організацій важливе і на часі. Релігійні організації в західних країнах були і залишаються важливим інструментом соціалізації, їхній вплив відчувають як віруючі, так і члени їхніх родин.

Релігійна соціалізація нині повинна, як мінімум, сформувати в особистості лояльність, почуття власної відповідальності за існуючу систему суспільних відносин, міжконфесійних стосунків, котра б сприяла толерантності, духовності й консолідації поліетнічного українського суспільства.

На нинішньому етапі державотворення в Україні процес соціалізації особистості взагалі, а релігійної зокрема відбувається під одночасним тиском демократичних і тоталітарних сил, коли більша частина суспільства готова сприйняти демократичні цінності, але мало знає про шляхи й механізми цього процесу. Політизувалися майже всі суспільні ніші.

За даними Держкомстату України, з року в рік кількість релігійних організацій в Україні зростає: якщо в 1996 р. їх діяло 17 045, у 2005 р. – 29 699, то в 2010 р. – 33 351[19].

За даними Європейського соціального дослідження, у 2009 р. в Україні середній показник релігійності становив 4,91 бала (за шкалою, де "0" – людина нерелігійна, а "10" – дуже релігійна) і мало чим відрізнявся від середньоєвропейського [5, с. 100]. Роль традиційної православної церкви мала, хоча 56,1% дорослого населення у 2009 р. відповіли, що відносять себе до цієї конфесії [5, с. 98]. За даними Держкомстату України, у 2010 р. із 33 351 зареєстрованої релігійної організації православних налічувалося 17 834 [19]. На формування свідомості громадян країни почали активно впливати різноманітні протестантські церкви і зарубіжні релігійні рухи, частина з яких характеризується авторитаризмом і агресивним неприйняттям інакомислення. На початок 2010 р. в країні налічувалося 96 організацій східних культів, 472 інші організації, крім того діяли 1833 незареєстровані релігійні організації [19].

Ступінь впливу релігійних організацій на соціалізацію в різних західних країнах відрізняється. За даними Європейського соціального дослідження, у 2009 р. в більшості країн Європи середній бал релігійності, за вже згаданою шкалою від "0" до "10", становив 4–5 балів [5, с. 100]. На загал основною рисою є відносна толерантність і повага до поглядів і прав громадян. Процес залучення індивіда до релігійного виховання й просвіти починається в ранньому віці. Переважають католицизм (у Польщі, Португалії, Хорватії, Словаччині, Словенії, Іспанії, Франції, Угорщині, Австрії, Бельгії, Швейцарії, Ірландії, Люксембурзі, Латвії, Нідерландах; до речі, у світі, за даними Ватикану, у 2008 р. нараховувалося 1166 млн католиків, або 17,4% від усього населення [20]), протестантизм (у Великій Британії, Данії, Німеччині, Норвегії, Фінляндії, Швеції), православна церква (в Болгарії, Греції, Естонії, Кіпрі, Росії, Румунії) [5, с. 98–99], етичні настанови яких доволі сильно впливають на формування моральних устоїв населення.

Професійні спілки

В основоположних міжнародних правових актах – Декларації прав людини (ст. 23) і Пакті про економічні, соціальні та культурні права (ст. 7) вказано, що основною метою об'єднання громадян у професійні спілки є не колективний розподіл благ, а захист своїх трудових і соціально-економічних прав та інтересів.

Профспілки регулюють питання умов та оплати праці, навчання, побуту й відпочинку, стипендіального забезпечення, підвищення кваліфікації, зайнятості тощо – тобто традиційно виступали гарантом підвищення заробітної плати, стабільності робочих місць і соціальних пільг для працюючих. Проте останнім часом ці аспекти їхньої діяльності перетворилися на суспільно-політичні, а безпосередня професійна діяльність поступово відходить на другий план. Тому, усвідомлюючи можливість сповільнення розвитку таких організацій, громадяни створюють об'єднання для відстоювання інтересів безпосередньо за їхньою професійною діяльністю.

Аналіз українського профспілкового руху та судової практики за останні роки свідчить про те, що проблема реального здійснення профспілками захисної функції є вельми актуальною та необхідною і обумовлена наявністю протиріч між інтересами роботодавців і працівників, між можливістю задоволення потреб останніх.

За даними Європейського соціального дослідження, у 2009 р. в Україні серед дорослого населення членами профспілки або подібної організації виявилися лише 17,8% опитаних [5, с. 50]. За даними ФПУ, впродовж останніх 5 років чисельність членів профспілок зменшилася на 2,5 млн осіб – як через закриття підприємств, зменшення кількості робочих місць, так і через втрату довіри до профспілок – лише у 2009 р. із них за власним бажанням вибуло понад 100 тис. осіб [21]. За даними проведеного Центром соціальних експертиз у квітні – травні 2002 р. опитування, значна кількість (45%) респондентів вважає, що в нинішньому вигляді профспілки існують радше за традицією, за інерцією. Друга за чисельністю (28%) група респондентів вважає, що наші профспілки переживають кризу. Третя, значно менша група (14%) вважає, що профспілки поступово відроджуються і модернізуються, і 8% вважають, що в країні відбувається становлення профспілок нового типу [22].

Нині профспілки в Україні не досить ефективно протистоять зростаючому наступу капіталу на права трудящих, домінуванню інтересів бізнесових і політичних еліт над суспільними інтересами, що негативно позначається на авторитеті профспілок у суспільстві, спричинює скорочення кількості їхніх членів.

Виклики часу потребують розв'язання внутрішньоспілкових проблем, оскільки процеси, що відбуваються в профспілковому русі, супроводжуються такими негативними тенденціями, як послаблення його єдності, недотримання виконавської дисципліни, загострення проблем фінансового забезпечення діяльності організації.

Одне з основоположних прав профспілок, яким користуються практично в усіх країнах світу, – право на ведення колективних переговорів і укладення колективних договорів й угод.

Хоча кількість укладених колективних договорів в Україні з року в рік зростає (в 1994 р. – 38 657 договорів, у 2000 р. – 72 089 [22], то в 2009 р. – майже 95 тис., якими охоплено майже 9 млн працівників, або 83,9% облікової кількості штатних працівників [23]), у відносинах соціальних партнерів у сфері праці в Україні переважають формальні процедури соціального партнерства, які не мають вагомих реальних економічних наслідків. Нині ж необхідна конкретна програма дій.

Генеральна угода про регулювання основних принципів і норм реалізації соціально-економічної політики і трудових відносин в Україні на 2010–2012 рр. була укладена лише 9 листопада 2010 р. Через політичні події, зокрема проведення президентських виборів, а також складну со-

ціально-економічну ситуацію через економічну кризу процес її укладання затягнувся.

У країнах Європи профспілки завжди відігравали і нині відіграють важливу роль у процесі соціалізації громадян. За даними Європейського соціального дослідження, у 2009 р. лише в скандинавських країнах серед дорослого населення членами профспілки або подібної організації назвали себе майже половина опитаних (у Фінляндії – 50%, у Швеції – 49,1%, у Норвегії – 44,4%) та Данії – 61,1%. У всіх інших країнах ця частка була набагато меншою, – наприклад, у Великій Британії – 15,3%, у Німеччині – 12,4%, у Франції – 7,6% [5, с. 50].

Влада в більшості країн дедалі частіше відмовляється від попередньої політики використання профспілок як найважливішого інструменту соціальної стабілізації і відводить їм роль другорядного засобу регулювання трудових відносин.

Нині звернено увагу на законодавче регулювання цього процесу. У найближчій перспективі держава збереже за собою пріоритетну роль у підтримці балансу між працею та капіталом.

Правда, незважаючи на тенденцію скорочення профспілкового членства, майже у всіх країнах ЄС колективними договорами все ж охоплено більшість працівників. Це пояснюється тим, що в багатьох західноєвропейських країнах законодавство дає право урядові поширювати великомасштабні угоди між профспілками і роботодавцями (їхніми об'єднаннями) на всю галузь або регіон. Унаслідок цієї практики в середині 1990-х рр., наприклад у Франції, профспілки об'єднували 9,1% найманих працівників, а колективними договорами було охоплено 90% працівників [24].

У майбутньому профспілки не зникнуть, а концентруватимуться лише в певних галузях виробництва, де вони і зараз найсильніші (зокрема в автомобільній), а також у найбільш захищеному від зарубіжної конкуренції державному секторі (комунікації, оборонна промисловість, авіація). Безумовною є тенденція до трансформації "великих профспілок" як продукту індустріальної епохи, масового виробництва і масового споживання в нові форми, з новими рольовими функціями.

Провідною світовою тенденцією в сучасному світі слід вважати зменшення впливу об'єднань працівників на процеси прийняття коаліціями політичних і правлячих партій, що спиралися на їхню підтримку, політичних рішень. Елітизація й технологізація політики навіть у розвинених демократичних країнах стають чинниками зменшення можливостей обґрунтування позиції професійних спілок.

Соціальні служби

Соціальні служби надають матеріальну, соціальну, юридичну, психологічну допомогу особам чи сім'ям, які опинились у складних життєвих

обставинах (інвалідність, втрата рухової активності внаслідок старості або погіршення здоров'я, самотність, сирітство, безпритульність, відсутність житла чи роботи, насильство тощо) і потребують сторонньої допомоги, а також соціальну підтримку та допомагають у ресоціалізації маргіналізованим і дезадаптованим групам населення (алкоголікам, наркозалежним тощо).

У 2009 р. Україна посіла передостаннє місце серед 28 європейських країн (випередивши лише Словенію) за кількістю тих, хто вважав, що відчуває труднощі або обмеження в повсякденному житті через хронічну хворобу, інвалідність, фізичні вади, фізичну слабкість або проблеми із психікою [5]. Попри це мережа соціальних служб в Україні не розвинена, працюють вони недостатньо ефективно, виконують свої функції не у повній мірі, не забезпечені матеріально-технічною базою й фінансуванням, їм бракує соціальних працівників, відсутні "вуличні працівники", ставлення до груп населення, які є потенційними клієнтами таких служб, не толерантне – як до "об'єктів", а не як до особистості. В роботі соціальні служби орієнтуються не на якість та індивідуальний підхід, а на кількість і охоплення.

На противагу у європейських країнах соціальні служби мають належне фінансування, що сприяє розвитку широкої мережі закладів (державних і приватних), спроможних надавати послуги на високому рівні. Важливу роль тут відіграє волонтерство. Філософія діяльності таких служб – "допомогти кожній людині допомогти самій собі" (або ж "запропонувати вудку, а не рибку"). Порівняно з пострадянськими країнами суспільство тут толерантніше ставиться до маргіналізованих груп населення.

Українські соціальні служби вирізняються низьким рівнем розвитку мережі закладів, вузьким переліком і недостатньою ефективністю послуг, які надаються; через відсутність законодавчих, адміністративних й інших стимулів для створення недержавних соціальних служб домінують державні соцслужби [25, с. 12–15].

Незважаючи на значний обсяг державних соціальних видатків в Україні (у 2008 р. – 276 млн грн, або 29% ВВП), у розрахунку на одну особу вони є найнижчими серед країн Європи і, за останніми доступними даними, у 2005 р. становили 1677 дол. США. В усіх же європейських краях ця сума значно перевищує 5000 дол. [25, с. 84]).

За даними Міжнародної асоціації соціального забезпечення, країни ЄС у середньому витрачають на соціальний захист, включаючи охорону здоров'я, приблизно 27% ВВП.

У країнах, які не входять до ЄС, витрати на соціальний захист у середньому становлять 13% ВВП. У країнах ЄС соціальний захист фінансується здебільшого за рахунок внесків (59%) і податкових надходжень (38%) [26].

Центри зайнятості (для безробітних)

Центри зайнятості мають сприяти працевлаштуванню, надавати профконсультаційні та інформаційні послуги, організувати професійне навчання, перепідготовку, перекваліфікацію, проводити навчання основам підприємницької діяльності.

За даними Держкомстату України, рівень безробіття населення в Україні та країнах ЄС (27 країн) у 2009 р. майже однаковий – відповідно 8,8 і 8,9% (у % до економічно активного населення) [27, с. 166]. Розмір допомоги по безробіттю/вихідної допомоги в Україні нижчий, ніж у країнах ЄС. У структурі доходів сімей в Україні зазначена допомога становить 0,4–0,6% від загального доходу, тоді як у Бельгії – 4,8–5,6%, Великій Британії – 2,3–2,7%, Німеччині – 3,6–4,7% [5, с. 35]. Населення України негативно оцінює роботу центрів зайнятості, вважаючи, що вони працюють неефективно, а розміри допомоги по безробіттю низькі. Так, серед тих, хто звертався до центрів зайнятості, отримали прийнятне для них робоче місце лише від 8% у 2001 р. до 16% у 2005 р. [28]. У вирішенні питань працевлаштування набагато ефективніші зв'язки та соціальні мережі.

На Заході акцентується особлива увага на вдосконаленні методів збирання, реєстрування та заповнення вакансій, а також інформування безробітних про можливості отримання роботи. На додаток до стандартного набору надання соціальних послуг використовуються сучасні методи інформування населення щодо існуючих вакансій – система автодозвону, мобільні сервіси, розсилка SMS-повідомлень, регіональні Web-портали. Через менші труднощі зі зміною місця проживання можливості трудової мобільності у межах країни та знаходження привабливого місця роботи більші. Незважаючи на певні обмеження трудової міграції в країнах ЄС-15 (квотування, обмеження видачі дозволів на роботу), існуючі умови дозволяють пом'якшити ситуацію з безробіттям. Так, в ЄС-15 працюють 450 тис. поляків: із них у Німеччині – 21%, Великій Британії – 21%, Італії – 11%, Нідерландах та Ірландії – по 7%. Зворотній потік із ЄС-15 до Польщі – 35 тис. осіб (із них 20 тис. німців і 10 тис. французів працюють у закордонних компаніях [29]).

Інституції для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування

У 2003 р. таких дітей в Україні налічувалося 96,1 тис., у 2005 р. – 97,8, у 2007 р. – 102,9, у 2008 р. – 103,5, а у 2009 р. ця кількість вже зменшилася до 100,7 тис. [30]. В Україні діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування, можуть соціалізуватися або в інтернаті, або в сім'ї (альтернатива – залишитися безпритульними і бездоглядними). У 2000 р. існувало 44 школи-інтернати для 12 254 дитини, у 2002–2006 рр. кількість шкіл зросла

з 52 до 55, кількість дітей у них зменшилася з 13 173 до 10 553 [31, с. 474], а у 2008 р. стала меншою за 8000.

Доведено переваги сімейної форми виховання перед інтернатною⁴, для цього розроблено законодавчо-нормативну базу. Правові підстави для усиновлення мають не більше 30% дітей, а решта 70% можуть знайти сім'ю лише через опіку, піклування, прийомну сім'ю, дитячий будинок сімейного типу (ДБСТ). У 2009 р. в прийомних сім'ях і ДБСТ виховувалося 8119 дітей – уперше більше, ніж в інтернатах (там – менше 8000). На 01.01.2010 р. існувало 484 ДБСТ на 3185 дітей і 2931 прийомна сім'я на 4934 дитини.

За останнє десятиліття кількість усиновлених щороку зменшується: у 2000 р. – 7692 особи, у 2003 р. – 6345, у 2006 р. – 4318, у 2009 р. – 3807 осіб⁵. Але цифри об'єктивні – за цей час ЗМІ стали частіше висвітлювати випадки зловживань, законодавство – детальніше регламентувати дії, відповідні органи – суворіше контролювати дотримання нормативів. Міждержавне усиновлення протягом 2007–2009 рр. скоротилося (з 1670 до 1426 осіб), а національне зросло (з 1477 осіб у 2006 р. до 2381 особи 2009 р.). Це результат в тому числі введення з 01.01.2009 р. разової виплати усиновителям як при народженні першої дитини та відпустки на 56 днів. На кінець 2009 р. 30856 дітей підлягали усиновленню, і кількість бажаючих усиновити серед громадян України стабільно висока. Але всиновлювати дітей хочуть у перші місяці-роки життя, а 90% дітей, які потребують усиновлення, старші 6 років. Опікою та піклуванням на кінець 2009 р. було охоплено 63154 дитини, з яких 12612 у тому ж році було влаштовано – цьому сприяло підвищення з 01.01.2009 р. допомоги опікунам до двох прожиткових мінімумів на дитину.

Близько 27% українців могли б дати дітям сім'ю: готові усиновити близько 14% населення, взяти під опіку – 7%, створити прийомну сім'ю або ДБСТ – по 3%. Сприяти цьому процесу може поліпшення матеріального стану людей (62%), підвищення соціальної значимості вчинку (40%), достатня оплата цієї діяльності (38%) [32]. Особлива проблема – житло: відсутність можливостей розширення житлової площі. Вихованці інтернатів теж страждають – часто вимоги законодавства щодо збереження за ними їхнього житла до досягнення дорослого віку не дотримуються через колегіальність місцевої влади, яка не передбачає персональну відповідальність чиновника за недотримання законодавства.

У Європі внаслідок помічених у 50-х рр. ХХ ст. результатів перебування в сирітських державних установах, притулках (скалічена психіка, висока злочинність випускників, їхня непристосованість до звичайного

⁴ Цьому присвячено більше 100 наукових праць Українського інституту соціальних досліджень за 1991–2004 рр.

⁵ Розраховано за даними Держдепартаменту з усиновлення та захисту прав дитини [Електронний ресурс]. – Доступний з : <http://ditu.gov.ua/general>.

життя тощо) закрили майже всі інтернати, запровадили дитячі будинки сімейного типу і фостерні (патронатні) сім'ї [33]. У Європі близько 3 тис. сиріт на 100 тис. населення, але майже всі одразу знаходять родини в системі патронатного виховання. Дітей у більшості випадків усиновляють (юридичні процедури всиновлення та піклування сильно спрощені). Системі патронажу надають величезну підтримку благодійні організації, фонди, спонсори, виділяючи кошти на лікування, подорожі й навчання, популярно збирати на ці потреби гроші у населення. Патронатний вихователь – це професія (із системою атестації, ліцензування, підвищенням кваліфікації, кар'єрним зростанням від вихователя до керівника служби). Соціальні служби ретельно контролюють прийомні родини, здійснюється постійний медичний контроль, обов'язкові регулярні зустрічі прийомних батьків. Щоправда, в деяких країнах сирітські притулки продовжують утримувати церковні громади, але вони не дають досвіду життя в родині, тому не розвиваються. Активно вживаються запобіжні заходи проти соціального (при живих батьках – алкоголіках, наркоманах, людях із порушеннями психіки) сирітства – необхідні заходи впливу обирає місцева соціальна служба. При незначних проблемах до родини прикріплюється соціальний працівник, що організовує заняття із психологами, дитячі свята тощо; у серйозних випадках дитину, як правило, передають на виховання родичам або знаходять усиновителя, опікуна, прийомну родину, ДБСТ.

У **Швеції** бажаючі взяти дитину стоять у черзі протягом декількох років; діти з неблагополучних родин контролюються "родинами підтримки", де дитина щомісяця проводить декілька днів.

В **Австрії** в 1949 р. було створене перше Дитяче село-SOS, тепер їх 9, а нечисленні державні дитячі будинки, що залишилися, поступово реорганізують за досвідом цих сіл. Завдяки спонсорам і численному персоналу організація "Дитяче село-SOS" допомагає 1799 установам у 132 країнах. У Дитячих селах-SOS готують "матерів" – жінок, що можуть працювати в організації за зарплату (на посаду приймають за конкурсом через анкетування, тестування, співбесіди й практику в "школі матерів"). Дитяче село-SOS – це 12–14 сімейних будинків, кожний на 6–8 дітей різного віку; рідних братів і сестер на відміну від інтернатів не розлучають. Село не ізольоване від світу, забезпечує надійну адаптацію в суспільстві (діти ходять у звичайні й музичні школи, дитсадки, гуртки, спортивні секції, поліклініки). Дорослі вихованці, залишивши село, не переривають зв'язок із своїм сімейним будинком.

У **Норвегії** за один день змогли зібрати на дитячі села 20 млн дол. США.

Дитячі села-SOS з'явилися в 1991 р. у **РФ** (нині їх 4). В АП РФ порахували, що утримання дитячих сіл обійдеться державі дешевше, ніж традиційних дитбудинків [34].

Інститути для людей похилого віку

Похилий вік має свою специфіку – людина інтенсивно втрачає соціальні зв'язки. Таких людей охоплює післятрудова соціалізація: соціальний досвід відтворюється через його передачу новим поколінням.

В інтернатних закладах люди похилого віку одержують можливість набутти нові соціальні зв'язки, уникнути самотності; їм створюють умови для спілкування, забезпечують необхідним доглядом і медичними послугами, що дозволяє запобігти соціальній ексклюзії.

Зусилля держави щодо системи закладів для людей похилого віку в Україні спрямовані переважно на матеріальне забезпечення, на відміну від європейських країн, де діяльність інститутів враховує всі аспекти соціалізації.

На 01.01.2007 р. населення непрацездатного віку (чоловіки 60 років та жінки 55 років і старші) становило в Україні 23,9% [31, с. 331], а на 01.01.2009 р. – 24,2% [35].

Тенденція до постаріння населення триває. Близько 12% людей похилого віку (60–74 роки) й до 30% старих (75–89 років) прикуті до ліжка [36]. У системі Мінсоцполітики 2009 р. діяли 73 будинки-інтернати для громадян похилого віку та інвалідів, 39 пансіонатів ветеранів війни та праці, 153 психоневрологічні інтернати та 5 спеціальних будинків-інтернатів для стаціонарного перебування (разом 270 закладів), де за станом на кінець року було розгорнуто 50 429 ліжок, із яких фактично зайнято – 48 026. Усього протягом 1990–2006 рр. кількість закладів у системі збільшувалася (із 274 до 320), а кількість місць зменшувалася (з близько 62 тис. до 58 тис. [31, с. 471]), внаслідок чого середня кількість місць із розрахунку на один заклад зменшилася приблизно з 226 до 181, що в ряді випадків зменшило навантаження на персонал. Як альтернативу інтернатам місцеві органи можуть створювати спеціальні житлові будинки для самотніх старих і подружніх пар. Якщо 1993 р. в Україні налічувалося 106 таких будинків, у тому числі 8 у Києві [36], то вже 1999 р. у одній Івано-Франківській області їх діяло 173 на 355 осіб (спільне життя в одному будинку 2–3 психологічно сумісних громадян) [37]. Уведення 1997 р. типових положень про центри й відділення соціальної допомоги вдома [38] дозволило забезпечити комплексність умов надання послуг на вибір, згідно з конкретними обставинами користувачів (удома, в умовах стаціонарного, тимчасового та денного перебування). 2007 р. було створено й забезпечено стале функціонування 743 таких територіальних центрів, якими було охоплено близько 1 млн осіб силами понад 36 тис. соціальних працівників [39]. Окрім державних інституцій, значну частину соціальної допомоги надають громадські, релігійні, благодійні організації [66].

Основні проблеми старих детерміновані індивідуальною ситуацією, але спільними для всіх, хто не має значних статків, є: недоступність ліків і послуг

зі спеціалізованої медичної допомоги та оздоровлення (наприклад, протягом першого півріччя 2009 р. навіть у столичній області вдалося оздоровити лише 13% ветеранів та інвалідів) [40]. Утриманці будинків-інтернатів визначають і специфічні проблеми: низький культурний рівень, девіації стану психічного здоров'я та поведінки співмешканців інтернатів, поширеність конфліктогенних чинників (прояви алкоголізму, грубощі, вживання ненормативної лексики, заздрощі, образи, сварки тощо); обмеженість площі закладів, внаслідок чого надто часто людина не має окремої кімнати, а тривале сусідство з одними й тими ж людьми спричиняє, як правило, значні психологічні труднощі (намагання змінити сусідів часто несхвально сприймається персоналом закладів); обмеженість можливостей задоволення культурних потреб (часто єдино доступним є перегляд телепрограм); поширене відчуття самотності, непотрібності навіть найближчим родичам; притаманне значній частині мешканців інтернатів (близько половини від їх загалу) відчуття виключеності із суспільного життя⁶.

Потрохи ситуація дещо змінюється – 2003 р. країна приєдналася до Мадридського міжнародного плану дій зі старіння; ВР разом із ООН провели спеціальну конференцію з цієї проблеми; при Національній медакадемії післядипломної освіти створено Державний геронтологічний науково-методичний центр, де лікарів, медсестер, соціальних працівників і волонтерів навчають особливостям догляду за старими. Повільно, та все ж розвивається мережа геріатричних установ: є 30 пансіонатів, створюються відділення, затверджена концепція розвитку хоспісної служби.

Створено 15 університетів "третього віку" [41].

Українська система закладів для осіб похилого віку має такі особливості [42, с. 12–15]:

- за нерозвиненості мережі закладів соціального захисту та медичного обслуговування людей похилого віку мало приватних закладів;
- відсутні дієві державні програми та інших заходи, спрямовані на забезпечення активного способу життя людей похилого віку;
- система санаторно-курортного лікування та медичного обслуговування не відповідає наявним потребам людей похилого віку;
- фінансове забезпечення державних програм, закладів соціального захисту та медичного обслуговування людей похилого віку недостатнє;
- не визначено стандарти роботи закладів для осіб похилого віку;
- у роботі мережі закладів зберігаються радянські підходи.

На кінець 2009 р. в Україні нараховувалося 325 будинків-інтернатів, а в них – 50,4 тис. місць для громадян похилого віку та інвалідів-дорослих. 925 відділень соціальної допомоги обслуговували 518,3 тис. осіб удома,

⁶ Дані інтерв'ювання УІСД ім. О.О.Яременка 2010 р. у чотирьох областях України 17 утриманців інтернатів для громадян похилого віку та інвалідів віком 72–85 років.

743 територіальні центри надавали побутову і медико-соціальну допомогу непрацездатним громадянам в умовах стаціонарного, тимчасового, денного перебування і вдома [43, с. 478].

Натомість у країнах ЄС інститути для людей похилого віку характеризуються такими особливостями [44]:

- дуже високим рівнем забезпечення осіб пенсійного віку, розвинутою мережею приватних закладів;
- для власників приватних пансіонатів утримання таких закладів економічно вигідне, оскільки перебування там платне. І хоча рівень оплати досить високий, послуги в пансіонатах пенсіонери оплачують самостійно (середнього розміру пенсії у Німеччині, Бельгії, Франції, Чехії, Латвії, скандинавських країнах, як правило, для оплати послуг вистачає);
- для пенсіонерів, пенсії яких не вистачає на оплату перебування у пансіонатах, передбачена доплата за рахунок коштів державного бюджету (у Бельгії, Німеччині, Чехії);
- розвинена інфраструктура забезпечення дозвілля пенсіонерів, існують різні центри та клуби, де особи похилого віку можуть спілкуватися, займатися спортом, хобі та навіть суспільно-корисною діяльністю (наприклад, у Чехії – допомагати поліції в забезпеченні правопорядку);
- дуже поширене волонтерство, коли за особами похилого віку і хворими доглядають студенти, школярі та пересічні особи на безоплатній основі.

На Заході засуджується ейджизм (негативізм щодо старих); іде пропаганда старості як досягнення, морально-етичного, виховного і трудового ресурсу [41]. Проте, як зазначив Комісар з прав людини РЄ, сотні тисяч літніх у Європі щодня борються за виживання; багато хто страждає від надзвичайної бідності; як правило, їх ігнорують політики й до них найчастіше ставляться як до непродуктивної та зайвої частини сучасного суспільства [45]. Рада міністрів ЄС виділяє 600 млн євро на проект створення технологій для незалежного й комфортного життя літніх (охорона житла, інтерфейси для людей із ослаблених слухом, зором, технологія MobilAlarm для визначення місцезнаходження у нагальних випадках, система I2HOME дистанційного керування побутовою технікою тощо). У ньому беруть участь 23 країни, загальний (із приватною часткою) бюджет – понад 1 млрд євро⁷. У Європі – на найстарішому континенті – в 2005 р. було 15,9% населення віком 65 років і старших; у світі – 7,3%. Із 2000 р. у ЄС-27 швидше за все зросла частка осіб віком 80 років і старших, у 2008 р. збільшившись майже на 30% відносно 1997 р. Частка осіб віком 65–79 років варіювала від 8,2% в Ірландії

⁷ До 2020 року населення Європи на 25% складатиметься із людей похилого віку : NEWSLAND [Електронний ресурс]. – Доступний з : <http://www.newsland.ru/news/detail/id/269686/cat/42/>

до 15,3% у Німеччині (у середньому в ЄС-27 – 12,7%); частка людей віком 80 років і більше – від 2,5% у Словаччині до 5,5% в Італії (у середньому – 4,3%). Частка людей віком 65 років і більше в ЄС-27 зросла до 2008 р. до 17,0%. За прогнозом до 2060 р. частка працездатного населення скорочуватиметься, але має забезпечити підтримку працездатних старших людей (65 років), частка яких зросте до 29% (випереджально зростатиме частка осіб віком 80 років і більше – до 12%) [46].

У **Німеччині** розвиваються послуги з догляду за літніми, створюються нові робочі місця; у ВНЗ вже можна отримати вищу освіту за відповідними спеціальностями (у США та Англії подібна існує давно); найближчими роками зростатиме фінансування цієї сфери, потреба в кваліфікованих кадрах, конкуренція за кадри між будинками для старих і службами з догляду вдома [47]. У середньому кожна літня людина майже 20 годин на місяць виконує волонтерську роботу в церкві, суспільних об'єднаннях, соціальних установах, в системах освіти, культури. Активність підтримується інституціями "освіти літніх" (навчають робити біографічно-історичні пам'ятки, вчити мігрантів, володіти інформаційними технологіями, проводити міжпоколінне навчання, бути мультиплікаторами, "літніми експертами", фахівцями з роботи із літніми) [48]. Розроблено освітні програми для чиновників і бізнесменів із організації праці літніх у компаніях [49]. Тут (як і в більшості країн Європи, особливо в сільських районах Італії, Франції [41]) старих поважають. Але німці ще й думають, що незалежність приходить тільки на пенсії, тому прагнуть швидше досягти пенсійного віку і увійти до цієї еліти [50].

У **Великій Британії** прогнозується, що понад 10 млн тих, хто живе нині, доживуть до 100 років. Уряд стимулює зростання кількості працюючих літніх людей – роботодавці вже не можуть змусити виходити на пенсію у 65 років, потрібно знайти достатні підстави. Нині працює близько 850 тис. осіб, старших за 65 років, і немає доказів, що їхня продуктивність праці неналежна [51].

У **Швеції** на роботі до молоді прикріплюються літні "ментори" для спілкування про життєві цінності й професійного контролю.

У **Латвії** для літніх створюються бізнес-інкубатори [49].

Центри реабілітації для маргінальних груп населення

Через реалізацію реабілітаційних програм такі центри надають можливість маргіналам повернутися до повноцінного життя в суспільстві.

У Європі більше толерантності до представників маргінальних груп [1]. В Україні проблема маскується, ставлення до представників маргінальних груп дискримінаційне та зневажливе, поширена стигматизація.

Основні проблеми, з якими стикаються подібні заклади в Україні:

- недофінансування;
- недостатня кількість закладів, вони не спроможні задовольнити потреби;
- лімітований термін перебування осіб у відповідних закладах;
- поширене небажання людей звертатись у спеціалізовані заклади через боязнь бути притягненими до відповідальності;
- відсутність ефективних програм реабілітації та нерозвиненість системи соціального супроводу.

Небажаними сусідами називають: алкоголіків – 58% європейців⁸ проти 82% українців; наркоманів – 71% європейців проти 90% українців; людей, хворих на СНІД – 16% європейців проти 52% українців, гомосексуалістів – 59% європейців проти 13,5% українців.

Висновки

У процесі трансформації дуже важливо усвідомити, що зміни в економіці можуть відбутися тільки завдяки правильному розумінню й опануванню соціальних ролей. Тільки в процесі соціальної дії створюються цінності, у тому числі й матеріальні.

Глобальні соціально-політичні та економічні зміни, що відбуваються в українському суспільстві з кінця XX – початку XXI ст., зумовили пошук нових ціннісних орієнтирів. Суперечливість і різноспрямованість ціннісно-орієнтаційних уподобань і синтез різноманітних передумов становлення особистості змінюють зміст і чинники соціалізації, функції її інститутів.

Навіть ті інститути соціалізації, котрі в Україні зазвичай відігравали надзвичайно важливу роль (наприклад сім'я, школа), не встигають за темпами змін у суспільному житті. Окремі інституції (як профспілки, трудові колективи) в умовах глибоких суспільних трансформацій продовжують нести на собі відбиток соціалістичного минулого і не вписуються у формат ринкової економіки. Слід зазначити, що процес формування особистості в Україні часто відбувається або поза інститутами соціалізації, або шляхом маніпулювання свідомістю, або здійснюється за допомогою механізмів, котрі не викликають ані довіри, ані поваги. Досить часто держава або дуже грубо втручається в процес соціалізації свого громадянина, нехтуючи основними демократичними нормами, або взагалі залишається осторонь цього процесу.

Процес оволодіння суспільними цінностями передбачає вивчення світового досвіду, насамперед європейської спільноти, щодо виховання, освіти

⁸ Середнє по таких європейських країнах, як: Андорра, Фінляндія, Франція, Німеччина, Італія, Нідерланди, Норвегія, Іспанія, Швеція, Швейцарія, Велика Британія.

та становлення своїх громадян – як завдяки підтримці держави, так і за великим рахунком поза нею. Євроінтеграційний шлях потребує ретельного осмислення та аналізу цього досвіду, а потім, можливо, – адаптації кращих зразків до українських реалій. І це – царина для вчених і суспільства.

Зближення практики роботи вітчизняних і європейських соціалізаційних інститутів сприятиме формуванню у громадян України нової ментальності, визнанню загальнолюдських норм і правил при повазі до своєї самобутності, що слугуватиме передумовою успішної євроінтеграції в досяжній перспективі.

1. Міжнародний дослідницький проект щодо ціннісних орієнтацій громадян "Світові цінності"(World Values Survey, WVS), 5-а хвиля (2005–2008 pp.) [Електронний ресурс]. – Доступний з : <http://www.worldvaluessurvey.org>
2. Києвлян удаляют [Електронний ресурс]. – Доступний з : http://www.reflect.com.ua/index_news00002.html
3. Засоби масової інформації в Україні [Електронний ресурс] / офіц. веб-сайт МЗС України. – Доступний з : <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/280.htm>
4. Список стран по числу пользователей Интернета [Електронний ресурс] / Википедия. – Доступний з : http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BF%D0%B8%D1%81%D0%BE%D0%BA_%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BD_%D0%BF%D0%BE_%D1%87%D0%B8%D1%81%D0%BB%D1%83_%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D0%B7%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%82%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%B9_%D0%98%D0%BD%D1%82%D0%B5%D1%80%D0%BD%D0%B5%D1%82%D0%B0
5. Головаха Є. Тенденції соціальних змін в Україні та Європі: за результатами "Європейського соціального дослідження" 2005–2007–2009 / Є.Головаха, А.Горбачик. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2010.
6. В социальных сетях – 40% украинских пользователей Интернета [Електронний ресурс]. – Доступний з : <http://job4it.net/news/?p=354>
7. В социальные сети ходят три четверти пользователей Европы [Електронний ресурс]. – Доступний з : <http://mediarevolution.ru/audience/geography/1864.html>
8. Громадські організації в Україні у 2009 році : стат. бюл. – К. : Держкомстат України, 2010.
9. Україна в 2008 році : щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку : моногр. / за заг. ред. Ю.Г.Рубана. – НІСД, 2008. – С. 110.
10. Предпосылки возникновения гражданского общества, его структура и связь с государством [Електронний ресурс]. – Доступний з : <http://view.aspx.tm>
11. Поливода Л. Стан та динаміка розвитку неурядових організацій України 2002–2010 роки: звіт за даними дослідження / Л.Поливода, С.Голота. – К. : ТОВ "Видавничий Дім "КуПол", 2010. – С. 18.

12. Горелов Д. Роль громадянського суспільства у реформуванні системи надання соціальних послуг населенню [Електронний ресурс] / Д.Горелов. – Доступний з : <http://www.niss.gov.ua/Monitor/desember08/28.htm>
13. Паспорт громадянського суспільства України: базова оцінка розвитку громадянського суспільства в 2009 році [Електронний ресурс]. – Доступний з : http://www.ucipr.kiev.ua/files/books/passport_CC-2009.pdf
14. Рекомендация СМ/Rec(2007)14 Комитета Министров государств-членов о правовом статусе неправительственных организаций в Европе [Електронний ресурс]. – Доступний з : http://ngocongress.kiev.ua/images/recommendations_ru.pdf
15. Неурядові організації Європейського Союзу: порівняльний аналіз з громадськими організаціями України. – К., 2002. – С. 3.
16. Сідельник Л. Послуги НДО як інструмент забезпечення життєздатності третього сектора // Розвиток громадянського суспільства України в 2008 році: плани на майбутнє / [О.Айвазовська, О.Вінніков, Г.Голубовська-Онісімова та ін.] ; за ред. М.Лациби. – К. : Агентство "Україна", 2009. – С. 61–67.
17. Єдиний реєстр громадських формувань Міністерства юстиції України [Електронний ресурс] . – Доступний з : <http://www.minjust.gov.ua/0/18501>
18. Демократическое правовое государство и гражданское общество в странах Центрально-Восточной Европы. – М. : Наука, 2005. – С. 87–88.
19. Статистичний щорічник України за 2009 рік. – К. : Держкомстат України, 2010. – С. 22.
20. Кількість католиків у світі збільшується [Електронний ресурс] / сайт релігійно-інформаційної служби в Україні. – Доступний з : http://risu.org.ua/ua/index/all_news/catholics/vatikan/34507
21. Постанова Ради ФПУ від 22.04.2010 р. "Про організаційне і фінансове зміцнення Федерації профспілок України та її членських організацій" // офіц. веб-портал ФПУ [Електронний ресурс]. – Доступний з : http://www.fpsu.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1248%3A2009-12-08-14-04-22&catid=45%3A2009-07-22-16-46-54&Itemid=23&lang=uk
22. Діяльність профспілкових організацій в Україні [Електронний ресурс]. – Доступний з : <http://studentam.net.ua/content/view/4666/132>
23. Аналіз стану укладання колективних договорів [Електронний ресурс] / офіц. веб-портал ФПУ. – Доступний з : http://www.fpsu.org.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=1883%3A2010-03-10-13-07-23&catid=88%3A2009-08-02-17-42-55&Itemid=44&lang=uk
24. Грішнова О.А. Економіка праці та соціально-трудові відносини : підручник [Електронний ресурс] / Грішнова О.А. – Доступний з : http://pidruchniki.com.ua/14871001/ekonomika/ekonomika_pratsi_ta_sotsialno-trudovi_vidnosini_-_grishnova_oa
25. Система соціального захисту та соціального забезпечення в Україні. Реальний стан та перспективи реформування. – К. : Центр громад. експертизи, 2009.

26. Динамичное социальное обеспечение для Европы : социальная модель для восстановления и роста : бюл. соц. политики [Електронний ресурс]. – Доступний з : <http://www.issa.int/rus/Resursy/Bulleten-social-noj-politiki>
27. Економічна активність населення України 2009 : стат. зб. / Держкомстат України. – К., 2010. – С. 166.
28. Соціологічний вимір соціально-економічних процесів в Україні / [Балакірева О.М., Головенько В.А., Левін Р.Я. та ін.] ; за ред. канд. соціол. наук О.М.Балакіревої ; НАН України ; Ін-т екон. та прогнозув. – К., 2009. – 320 с.
29. Влияние расширения Европейского Союза на трудовую миграцию [Електронний ресурс]. – Доступний з : <http://www.loukcha.com/stati-europe-11.html>
30. Стан реалізації державної політики щодо захисту прав дитини. Підсумки діяльності Державного департаменту з усиновлення та захисту прав дитини за 2009 рік [Електронний ресурс]. – Доступний з : <http://ditu.gov.ua/general>
31. Статистичний щорічник України за 2006 рік / за ред. О.Осауленка. – К. : Держ. ком. статистики України, 2007. – 552 с.
32. Звіт з питань ефективності родинних форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. – К. : Держ. ін-т проблем сім'ї та молоді; М-во України у справах сім'ї, дітей та молоді (депон. арх. ДПКСМ за 2004 р.), 2004. – 121 с.
33. Малахова Е. Reliable Future Youth NGO [Електронний ресурс] / Е.Малахова // Зеркало. – Доступний з : <http://www.facebook.com/topic.php?uid=106703176029538&topic=70>
34. Веселова Н. Сироты в Европе и России [Електронний ресурс] / Н.Веселова // Слово – за нами!. – Доступний з : <http://pomogi-delom.ru/useful/siroti>
35. Розподіл постійного населення України за статтю та віком станом на 1 січня 2009 р.: стат. зб. / відп. за вип. Г.Тимошенко. – К. : Держ. ком. Статистики України, 2009. – 420 с.
36. Гончарова О. Організація дозвілля людей похилого віку: вітчизняний та зарубіжний досвід [Електронний ресурс] / О.Гончарова. – Доступний з : http://www.knukim.edu.ua/articles_goncharova.htm
37. Сайт Івано-Франківської облдержадміністрації [Електронний ресурс]. – Доступний з : <http://www.if.gov.ua/modules.php?name=Content&pa=showpage&pid=279>
38. Наказ Міністерства соціального захисту населення України від 01.04.97 р. № 44 "Про затвердження типових положень (взірцевих) про територіальний центр соціального обслуговування пенсіонерів та одиноких непрацездатних громадян і про відділення соціальної допомоги вдома [Електронний ресурс]. – Доступний з : <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1035.297.0>
39. Працівникам територіальних центрів соціального обслуговування пенсіонерів та одиноких непрацездатних громадян підвищили заробітну плату [Електронний ресурс]. – Доступний з : http://www.kmu.gov.ua/control/publish/article?art_id=74537672

40. Соціальний захист [Електронний ресурс]. – Доступний з : <http://www.kyiv-obl.gov.ua/viewpage.php3?t=11&p=157>.
41. *Скрипник О.* Лишние люди / О.Скрипник // Зеркало недели. Украина. – 2011. – 4 февр. – № 4.
42. Система соціального захисту та соціального забезпечення в Україні. Реальний стан та перспективи реформування. – К. : Центр громадської експертизи, 2009. – С. 12–15.
43. Статистичний щорічник України за 2009 рік / Держкомстат України ; за ред. О.Г.Осауленка. – К. : Інформ.-аналіт. агентство, 2010. – С. 478.
44. Інформація щодо забезпечення функціонування приватних пансіонатів. [Електронний ресурс]. – Доступний з : http://www.kerchrada.gov.ua/014/014_017.doc.
45. *Хаммарберг Т.* По всей Европе пожилые люди живут в труднейших условиях и испытывают крайнюю нужду [Електронний ресурс] / Т.Хаммарберг // Европейский омбудсман. – Доступний з : http://euro-ombudsman.org/ombudsmen_activities/international_nco/po-vsey-evrope-pozhile-lyudi-zhivut-v-trudneyshih-usloviyah-i-isptvayut-kraynyuyu-nuzhdu
46. *Щербакова Е.* В ближайшие десятилетия в Европе демографическая нагрузка пожилыми на население рабочих возрастов удвоится [Електронний ресурс] / Е.Щербакова // Население и общество. – Доступний з : <http://demoscope.ru/weekly/2010/0421/barom01.php>
47. *Меш Б.* Уход за престарелыми в Германии – профессия с перспективой [Електронний ресурс] / Б.Меш, С.Кордз, Е.Ловкис. – Доступний з : <http://www.dw-world.de/dw/article/0,,4716453,00.html>
48. *Кононыгина Т.* Быть пожилым – хороший шанс в обществе долгой жизни [Електронний ресурс] / Т.Кононыгина, Г.Лобанова. – Доступний з : <http://www.znanie-orel.ru/?action=page&id=236>
49. Работодатели будут бороться за пожилых [Електронний ресурс] / NEWS-LAND. – Доступний з : <http://www.newsland.ru/News/Detail/id/588002/>
50. Поведение и манеры в Германии [Електронний ресурс]. – Доступний з : <http://www.uadream.com/tourism/europe/Germany/element.php?ID=23535>
51. *Леви А.* Британцы отменили обязательный выход на пенсию в 65 лет [Електронний ресурс] / А.Леви. – Доступний з : <http://oeurope.ru/britancy-otmenili-obyazatelnyjj-vykhod-na-pensiyu-v-65-let-140>

Отримано 23.05.11

В.М. Геєц, академик НАН Украины

ИНСТИТУТЫ СОЦИАЛИЗАЦИИ В УКРАИНЕ И СТРАНАХ ЕС:
ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ И КЛЮЧЕВЫЕ РАЗЛИЧИЯ

Рассматриваются основные тенденции развития институтов социализации в Украине и странах ЕС. Показан успешный опыт европейского сообщества по воспитанию, образованию и становлению своих граждан. Обращено внимание на то, что евроинтеграция прежде всего должна проходить не столько в экономической и политической сферах, сколько в социальной, поскольку уважение и бесспорное признание традиций, норм и правил каждой страны является основой современной демократии.

Ключевые слова: социализация, институты социализации (составляющие институциональной структуры общества), украинская ментальность, европейская ментальность, социализационное влияние, социокультурные нормы.

Heyets V.M., NAS academician

SOCIALIZATION INSTITUTIONS IN UKRAINE AND EU COUNTRIES:
TENDENCIES OF DEVELOPMENT AND KEY DIFFERENCES

Considered the main trends of development of socialization institutions in Ukraine and the EU countries. It is shown the successful experience of the European community of upbringing, education and development of its citizens. Is noticed that European integration must first occur not only in economic and political spheres, but in social, as respect and recognition of traditions, rules and regulations of each country is the foundation of modern democracy.

Key words: socialization, institutions of socialization (components of the institutional structure of society), Ukrainian mentality, the European mentality, socialization influence, social and cultural norms.